ΕΛΕΥΘΕΡΝΑ
MUSEUM & EXCAVATION

Πρακτικά Διεθνούς
Αρχαιολογικού Συνεδρίου

Proceedings of the International
Archaelogical Conference n Symposium

Η Ελεύθερνα, η Κρήτη και ο Έξω Κόσμος

Eleutherna, Crete and the Outside World

ΕΛΕΥΘΕΡΝΑ
MUSEUM & EXCAVATION

ΑΘΗΝΑ - ΡΕΘΥΜΝΟ
ATHENS - RETHYMNO | 2020

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
1977-78 {40 χρόνια} 2017-18

ΚΕΝΤΡΟ ΜΕΛΕΤΗΣ
STUDY CENTRE
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΕΥΘΕΡΝΑΣ
MUSEUM OF ANCIENT ELEUTHERNA

ΜΑΕ
Μεσογειακή
Αρχαιολογική
Εταιρεία

NIKOS DASKALANTONAKIS
NDF

©2020 ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ | ΚΕΝΤΡΟ ΜΕΛΕΤΗΣ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΕΥΘΕΡΝΑΣ | ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ | ΑΜΚΕ "ΝΙΚΟΣ ΔΑΣΚΑΛΑΝΤΩΝΑΚΗΣ - NDF"

ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΕΛΛΗΝΙΚΑ-ΑΓΓΛΙΚΑ: Δρ Μιμίκα Γιαννοπούλου – Δρ Αθανασία Σοφού
ΙΤΑΛΙΚΑ: Dr Valentina Di Napoli

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ-ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ
Κεντρωτής Χρήστος, Grecotel

ΕΚΤΥΠΩΣΗ | ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ
Γραφοτεχνική Κρήτης Α.Ε.Ε.

ΕΙΚΟΝΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ
Θεά Μέλισσα, 7ος αιώνας π.Χ., χρυσό κόσμημα από τη Νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας
©Μουσείο αρχαίας Ελεύθερνας

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική, καθώς και η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του βιβλίου με οποιονδήποτε τρόπο, μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια των εκδοτών, σύμφωνα με τον Νόμο 2121/1993 και τους κανόνες του Διεθνούς Δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα.

ISBN 978-618-00-1858-5

Πρακτικά Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου

Η Ελεύθερνα, η Κρήτη
και ο Έξω Κόσμος

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΧΡ. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ – ΜΙΜΙΚΑ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

31 Μαΐου - 2 Ιουνίου 2018
Grecotel Creta Palace Ρέθυμνο και
3 Ιουνίου 2018 Μουσείο αρχαίας Ελεύθερνας

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ 1977-78 40 χρόνια 2017-18
ΚΕΝΤΡΟ ΜΕΛΕΤΗΣ
STUDY CENTRE
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΕΥΘΕΡΝΑΣ
MUSEUM OF ANCIENT ELEUTHERNA
MAE
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
NIKOS DASKALANTONAKIS
NDF

ΑΘΗΝΑ - ΡΕΘΥΜΝΟ 2020

©2020 UNIVERSITY OF CRETE | STUDY CENTER MUSEUM OF ANCIENT ELEUTHERNA | MEDITERRANEAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY | AMKE "NIKOS DASKALANTONAKIS - NDF"

TEXT EDITING
GREEK-ENGLISH: Dr Mimika Giannopoulou – Dr Athanasia Sofou
ITALIAN: Dr Valentina Di Napoli

ART DIRECTION-TYPESETTING
Kentrotis Christos, Grecotel

PRINTING | BINDING
Grafotehniki Kritis

COVER IMAGE
Queen bee. Gold ornament from the Orthi Petra Necropolis. 7th century BC.
©Museum of ancient Eleutherna

All rights reserved. No part of this book protected by this copyright notice may be reproduced in any form, electronic or mechanical, or by any information and retrieval system, without the written permission of the copyright holders, according to the greek law 2121/1993.

ISBN 978-618-00-1858-5

Proceedings of the International
Archaelogical Conference n Symposium

Eleutherna, Crete
and the Outside World

EDITORS:
NICHOLAS CHR. STAMPOLIDIS – MIMIKA GIANNOPOULOU

Thursday, 31 May - 2 June 2018
Grecotel Creta Palace, Rethymno and
Sunday, 3 June Museum of ancient Eleutherna

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
1977-78 {40 χρόνια} 2017-18
ΚΕΝΤΡΟ ΜΕΛΕΤΗΣ
STUDY CENTRE
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΕΥΘΕΡΝΑΣ
MUSEUM OF ANCIENT ELEUTHERNA
MAS
Mediterranean
Archaeological
Society
NIKOS DASKALANTONAKIS
NDF

ATHENS - RETHYMNO 2020

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ORGANIZING COMMITTEE

Νικόλαος Χρ. Σταμπολίδης / N. Chr. Stampolidis
Ομότιμος Καθηγητής Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Διευθυντής Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης
N. Chr. Stampolidis, Professor of Archaeology, Department of History and Archaeology,
University of Crete, Director, Museum of Cycladic Art

Δρ Αθανασία Κάντα / Dr Athanasia Kanta
Επίτιμη Διευθύντρια Αρχαιοτήτων Περιφερειακής Ενότητας Ηρακλείου
Dr Athanasia Kanta, Hon. Director of Antiquities of the Heraklion Prefecture

Αναγνώστης Π. Αγελαράκης / Anagnostis P. Agelarakis
Καθηγητής Ανθρωπολογίας στο Τμήμα Ιστορίας, Πανεπιστημίου Adelphi, Νέας Υόρκης
11530/ Anagnostis Pan. Agelarakis, Ph.D./, Professor of Anthropology in the Department of History,
Adelphi University, New York 11530.

Αναστασία Τζιγκουνάκη / Anastasia Tzigounaki
Προϊστάμενη, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου
Anastasia Tzigounaki, Director, Ephorate of Antiquities of Rethymnon

Μιμίκα Γιαννοπούλου / Mimika Giannopoulou
Δρ Αρχαιολόγος
Mimika Giannopoulou, Dr Archaeologist

NIKOS DASKALANTONAKIS
FOUNDATION

Το Συνέδριο με τίτλο «Η Ελεύθερνα, η Κρήτη και ο Έξω Κόσμος» διοργανώθηκε από το Πανεπιστήμιο Κρήτης, το Κέντρο Έρευνας και Μελέτης του Μουσείου αρχαίας Ελεύθερνας και την Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, με την υποστήριξη του Ιδρύματος Νίκος Δασκαλαντωνάκης

The Conference entitled "Eleutherna, Crete and the Outside World" was organized by the University of Crete, the Research and Study Center of the Museum of ancient Eleutherna and the Mediterranean Archaeological Society, with the support of the Nikos Daskalantonakis Foundation

Πρόγραμμα Συνεδρίου
Conference Program

ΠΕΜΠΤΗ 31 ΜΑΪΟΥ 2018 / THURSDAY 31 MAY 2018

17.30	Προσέλευση / Arrival Εγγραφή Συνέδρων / Registration
18.00	Έναρξη του Συνεδρίου / Opening of the Conference
18.00 - 18.30	Χαιρετισμοί / Welcome Speeches
18.30	Καθηγητής Ν. Χρ. Σταμπολίδης, Η Ελεύθερνα και ο Έξω Κόσμος Professor N. Chr. Stampolidis, Eleutherna and the Outside World
20.00	Δεξίωση / Welcome Reception

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 1 ΙΟΥΝΙΟΥ 2018 / FRIDAY 1 JUNE 2018

Η Ελεύθερνα και ο Έξω Κόσμος Ι / Eleutherna and the Outside World I

1η Συνεδρία / Session 1
Προεδρείο / Chair : Πέτρος Θέμελης – Dario Palermo

9.00	Προσέλευση / Arrival
9.30 - 9.50	Θεμιστοκλής Λιανός, Ένας μίτος από πηλό: σχέσεις Ελεύθερνας-Κυκλάδων-Αττικής μέσα από την κεραμική της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου
9.50 - 10.10	Antonio Bianco, Pithos burials in the necropolis of Orthi Petra at Eleutherna: some preliminary aspects
10.10 - 10.30	Giacomo Fadelli, Cypriot influences in Early Iron Age Cretan panoply: the evidences of Orthi Petra at Eleutherna
10.30 - 10.50	Κώστας Μάρκος, Μισθοφόροι τοξότες από την Ελεύθερνα – προσεγγίσεις μέσα από τη μελέτη των βελών
10.50 - 11.10	Συζήτηση / Διάλειμμα Discussion / Break

11.10 - 11.30	Βικτώρια Κουντούρη, Εισηγμένη εύθραυστη πολυτέλεια: υάλινα αγγεία από τη νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας στην Ελεύθερνα
11.30 - 11.50	Δημήτρης Λογοθέτης, Ένα Λιοντάρι εγκλωβισμένο στη χρονοκάψουλα: Το περίαπτο της θεάς Sekhmet από την Ελεύθερνα και η Ανατολή στις ταφικές τελετουργίες της Κρήτης του 8ου αιώνα π.Χ.
11.50 - 12.10	Καθηγητής Νικόλαος Χρ. Σταμπολίδης, Από το εργαστήριο του Ηφαίστου: Χάλκινες φιάλες με λατρευτική σκηνή από την Ελεύθερνα
12.10 - 12.30	Φίλιππος-Μιχαήλ Ρούσσος, Non Omne Quod Nitet (Solum) Aurum Est. Κρατήρες από Εναγική Πυρά από τη Νεκρόπολη της Ελεύθερνας
12.30 - 12.50	Κωνσταντίνος Κορακιανίτης, Imported black-figure sherds from Eleutherna
12.50 - 13.10	Μανόλης Στεφανάκης, Ελεύθερνα: νομισματική κυκλοφορία και εικονογραφικές επιρροές
13.10 - 13.30	Βάννα Νινιού-Κινδελή – Κατερίνα Τζανακάκη, Το ταφικό μνημείο του Ελευθερναίου Σωτηρίου στην Απτέρα: ανασκαφικά δεδομένα και κτερίσματα
13.30 - 13.50	Νίκη Οικονομάκη, Eleutherna beyond its territory: The epigraphic evidence
13.50 - 14.10	Παυλίνα Καραναστάση, Η Ελεύθερνα στους ρωμαϊκούς χρόνους. Μια κρητική πόλη σε μια «παγκοσμιοποιημένη» κοινωνία
14.10 - 14.20	Agamemnon G. Pantel – Beatriz del Cueto, Παρουσίαση της αρχιτεκτονικής αποτύπωσης της ελληνιστικής γέφυρας της αρχαίας Ελεύθερνας
14.20 - 15.40	Συζήτηση / Γεύμα Discussion / Lunch Break

Η Ελεύθερνα και ο Έξω Κόσμος ΙΙ / Eleutherna and the Outside World II

2η Συνεδρία / Session 2
Προεδρείο / Chair : Παυλίνα Καραναστάση – Louis A. Ruprecht Jr.

15.40 - 16.00	Πέτρος Θέμελης, οι αστικές επαύλεις της Ελεύθερνας και τα πρότυπά τους
16.00 - 16.20	Σταυρούλα Μαρκουλάκη, Κίσσαμος-Ελεύθερνα: η διαμόρφωση της κατοικίας και το περιβάλλον της κατά την περίοδο της ρωμαιοκρατίας
16.20 - 16.40	Δημήτριος Σχοινοχωρίτης, Διόνυσος και Σάτυρος: Ένα *Αττικό* (;) Τραπεζοφόρο στην Ελεύθερνα
16.40 - 17.00	Νταλαπέρας Σωτήριος, Λίθοι επί παραγγελία; Εισηγμένα αρχιτεκτονικά μέλη από την Βασιλική της Αγίας Ειρήνης στην Ελεύθερνα
17.00 - 17.20	Αναστασία Γιαγκάκη, Οι σχέσεις της Ελεύθερνας με τον μεσογειακό χώρο κατά την πρώτη Βυζαντινή περίοδο της Κρήτης μέσα από τη μελέτη της κεραμικής
17.20 - 17.40	Ναταλία Πούλου, Η Ελεύθερνα και η Κρήτη στα θαλάσσια δίκτυα της ανατολικής Μεσογείου κατά την Βυζαντινή περίοδο
17.40 - 18.00	Διάλειμμα / Break

18.00 - 18.20	Τσιγωνάκη Χριστίνα, Η Ελεύθερνα και οι Άραβες: με αφορμή ένα νομισματικό εύρημα από τις ανασκαφές του Τομέα ΙΙ στο Πυργί
18.20 - 18.40	Anagnostis P. Agelarakis, Bioarchaeological evidence reflective of the use of the kick-wheel by a female ceramicist in Archaic Eleutherna is juxtaposed to a projected counterpart from the Late Classical period in Thasos island
18.40 - 19.00	Agelarakis Argiro – Anagnostis P. Agelarakis, Investigation on the nature, availability, and medical effectiveness of Hippocratic cataplasms potentially used in the treatment of head trauma of Eleuthernian warriors and elsewhere in ancient Greece

Ο Πρινιάς και ο Έξω Κόσμος / Prinias and the Outside World

3η Συνεδρία / Session 3
Προεδρείο / Chair : Αθανασία Κάντα – Maria Intrieri

19.00 - 19.20	Salvatore Rizza, Tipologie tombali ed organizzazione spaziale nella necropolis di Siderospilia a Priniàs
19.20 - 19.40	Katia Perna, La necropoli di Siderospilia a Priniàs nell'ambito delle relazioni tra Creta e l'Egeo
19.40 - 20.00	Giacomo Biondi, La ceramica protogeometrica della necropoli di Siderospilia di Priniàs e i contatti esterni dell'anonima città sulla Patela agli inizi del I millennio a.C.
20.00 - 20.20	Antonella Pautasso, Il "Signore dei leoni" a Priniàs. Recezione delle immagini e processi identitari a Creta nell'età del Ferro
20.20 - 20.40	Rossella Gigli Patanè, Gli ori di Priniàs
20.40 - 21.00	Συζήτηση / Discussion

ΣΑΒΒΑΤΟ 2 ΙΟΥΝΙΟΥ 2018 / SATURDAY 2 JUNE 2018

Κρήτη, Κύπρος, Αιγαίο και Ανατολική Μεσόγειος / Crete, Cyprus, the Aegean and the Eastern Mediterranean

4η Συνεδρία / Session 4
Προεδρείο / Chair : Αναγνώστης Π. Αγελαράκης – Antonella Pautasso

9.00	Προσέλευση / Arrival
9.30 - 9.50	Μιμίκα Κρίγκα, Η διακίνηση προϊόντων και αντικειμένων κύρους στο Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο λίγο πριν την ηφαιστειακή έκρηξη της Θήρας
9.50 - 10.10	Ελευθέριος Πλάτων, Χαυλιοφόρα σκαραβοειδή στα ανατολικοκρητικά μινωικά ιερά: μία θρησκευτική ιδέα αιγυπτιακής προέλευσης αναμορφωμένη στην Κρήτη;
10.10 - 10.30	Αναστασία Τζιγκουνάκη – Άρτεμις Καρναβά, Εγχάρακτα και εμπίεστα αντικείμενα από τη μινωική θέση Καλό Χωράφι Μυλοποτάμου

10.30 - 10.50	Α. Κάντα, Ν. Χρ. Σταμπολίδης – Α. Τζιγκουνάκη – Μ. Στεφανάκης, Movements of people from Mainland Greece to Crete and Cyprus. The case of the fortified citadel of Orne in the framework of historical developments in the SE Mediterranean
10.50 - 11.10	Isabella Bossolino, Crete and Dodecanese Islands in the Early Iron Age: Contacts, Exchanges, Influxes
11.10 - 11.30	Συζήτηση / Διάλειμμα Discussion / Break
11.30 - 11.50	Louis A. Ruprecht Jr., Cosmopolitan Crete in the Homeric Age: How a Place of Mixing Became a Place for Monsters
11.50 - 12.10	Eleonora Pappalardo, The art of the exchange
12.10 - 12.30	Maria Intrieri, Crete and Athens
12.30 - 12.50	Κατερίνα Τζανακάκη, Η λατρεία του Ηρακλή στην Κυδωνία στο πλαίσιο των πανελλήνιων πολεμικών γεγονότων του 5ου αιώνα π.Χ.
12.50 - 13.10	Χρύσα Σοφιανού – Κατερίνα Μονιάκη, Επιρροές από την Ανατολή: Πρόσφατες ανασκαφές στην Πραισό
13.10 - 15.30	Συζήτηση / Διάλειμμα για γεύμα Discussion / Lunch break

Κρήτη, Κύπρος, Αιγαίο και Ανατολική Μεσόγειος ΙΙ / Crete, Cyprus, the Aegean and the Eastern Mediterranean II

5η Συνεδρία / Session 5
Προεδρείο / Chair : Αναστασία Τζιγκουνάκη – Eleonora Pappalardo

15.30 - 15.50	Ελπίδα Χατζηδάκη, «…Κατά Θάλασσαν οι Φαλασάρνιοι…»
15.50 - 16.10	Απόστολος Κ. Παπιομίτογλου, Πέρα από την Αλεξάνδρεια: οι σχέσεις των κρητικών πόλεων με τους Πτολεμαίους μονάρχες μέσα από την εξέταση των επιγραφικών μαρτυριών.
16.10 - 16.30	Αθανασία Κάντα, A «thalassa» at Knossos
16.30 - 16.50	Martha W. Baldwin Bowsky, Klio's Clay II: More Inscribed Instrumenta Domestica from Lappa (Crete)
16.50 - 17.10	Νίκος Βασιλάκης, «Λύττου δε έπίνειον έστίν η λεγόμενη Χερρόνησος» Χερσόνησος εμπορικό κέντρο και σταθμός θαλάσσιων δρόμων από την ρωμαϊκή περίοδο έως την εγκατάλειψη της πόλης
17.10 - 17.30	Μαριάτζελα Ιέλο, Ένας επιτυχημένος μετανάστης: Ανδρόμαχος ο Κρης, αρχίατρος του αυτοκράτορα Νέρωνα στη Ρώμη

Κρήτη και Σικελία / Crete and Sicily

6η Συνεδρία / Session 6
Προεδρείο / Chair : Έλευθέριος Πλάτων – Martha W. Baldwin Bowsky

17.30 - 17.50	Lou de Barbarin, Stylistic links between Crete and Sicily: on some late geometric and orientalising tableware from Megara Hyblaea
17.50 - 18.10	Dario Palermo, Creta e la Sicilia da Gela alla fondazione di Akragas
18.10 - 18.30	Paolo Daniele Scirpo, Tracce di culti cretesi in Sicilia
19.00	Εορτασμός 40 χρόνων λειτουργίας του Πανεπιστημίου Κρήτης - Φορτέτσα Ρεθύμνου Celebration of 40 years of University of Crete - Fortetsa Rethymnon

ΚΥΡΙΑΚΗ 3 ΙΟΥΝΙΟΥ 2018 / SUNDAY 3 JUNE 2018

10.00 π.μ.	Αναχώρηση για την Ελεύθερνα από το ξενοδοχείο Grecotel Creta Palace / Departure for Eleutherna from Grecotel Creta Palace
10.30 - 12.30	Ξενάγηση στην Ελεύθερνα και το Μουσείο της αρχαίας Ελεύθερνας / Guided tour of ancient Eleutherna by Professor N. Chr. Stampolidis
12.30 - 13.30	«Από το εργαστήριο του Ηφαίστου». Κατασκευή χάλκινων αντικειμένων στο Μουσείο αρχαίας Ελεύθερνας από τον Δημήτρη Αλεξάνδρου, στο πλαίσιο πειραματικού Αρχαιολογικού Προγράμματος του Ν. Σταμπολίδη / "From the Workshop of Hephaestus". Construction of bronze utensils at the Museum of Ancient Eleutherna by Dimitris Alexandros, part of the experimental Archaeological Program directed by Prof. N. Stampolidis
14.00 - 16.00	Γεύμα στην Ελεύθερνα / Lunch in Eleutherna
16.00	Αναχώρηση για το Ρέθυμνο / Departure for Rethymno

ΕΛΕΥΘΕΡΝΑ

MUSEUM & EXCAVATION

Περιεχόμενα
Contents

Πρόλογος I / Foreword I 16-17

Πρόλογος II / Foreword II 18-19

Πρόλογος III / Foreword III 20-23

Η Ελεύθερνα και ο Έξω Κόσμος / Eleutherna and the Outside World

Νικόλαος Χρ. Σταμπολίδης, Η Ελεύθερνα και ο Έξω Κόσμος 26

Θεμιστοκλής Γ. Λιανός, Ένας μίτος από πηλό: σχέσεις Ελεύθερνας - Κυκλάδων - Αττικής μέσα από την κεραμική της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου 41

Antonio Bianco, Sepolture in pithos nella necropoli di Orthi Petra a Eleutherna: alcuni aspetti preliminari 50

Giacomo Fadelli, L'apporto cipriota nella definizione della panoplia cretese alto arcaica: il caso di Orthi Petra 57

Κωνσταντίνος Β. Μάρκος, Μισθοφόροι τοξότες από την Ελεύθερνα. Προσεγγίσεις μέσα από τη μελέτη των βελών 66

Βικτώρια Π. Κουντούρη, Μια εισηγμένη(;) εύθραυστη πολυτέλεια: υάλινα αγγεία από τη Νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας 74

Δημήτρης Λογοθέτης, Ένα λιοντάρι εγκλωβισμένο στη χρονοκάψουλα: το περίαπτο της θεάς Sekhmet και η Ανατολή στις ταφικές τελετουργίες της Κρήτης του 8ου αι. π.Χ. 80

Nikolaos Chr. Stampolidis, From the workshop of Hephaistus: bronze bowls with ritual scenes from the necropolis at Orthi Petra, Eleutherna 90

Φίλιππος-Μιχαήλ Ρούσσος, Non omne quod nitet (solum) aurum est Κρατήρες από εναγική πυρά από τη Νεκρόπολη της Ελεύθερνας 101

Κωνσταντίνος Κορακιανίτης, Imported black-figured sherds from Eleutherna 113

Μανόλης Ι. Στεφανάκης, Ελεύθερνα: νομισματική κυκλοφορία και εικονογραφικές επιρροές (6ος-1ος αι.) 130

Βάννα Νινιού-Κινδελή – Κατερίνα Τζανακάκη, Άπτερα Το ταφικό μνημείο ΙΙ: ανασκαφικά δεδομένα και ερμηνευτική προσέγγιση 143

Niki Oikonomaki, Eleutherna beyond its territory: the epigraphic evidence 157

Παυλίνα Καραναστάση, Η Ελεύθερνα στους ρωμαϊκούς χρόνους.
Μια κρητική πόλη σε μια «παγκοσμιοποιημένη» κοινωνία 165

Petros Themelis, The urban villas of Eleutherna (sector I) 174

Σταυρούλα Μαρκουλάκη, Κίσαμος - Ελεύθερνα: η διαμόρφωση της κατοικίας
και το περιβάλλον της κατά την περίοδο της ρωμαιοκρατίας 184

Δημήτριος Σχοινοχωρίτης, Διόνυσος και Σάτυρος: ένα αττικό τραπεζοφόρο στην Ελεύθερνα 196

Σωτήριος Ε. Νταλαπέρας, Λίθοι επί παραγγελία; Εισηγμένα αρχιτεκτονικά γλυπτά
από τη βασιλική της Αγίας Ειρήνης στην Ελεύθερνα 206

Anastasia G. Yangaki, The study of pottery from Eleutherna as a source of information
on the region and its relations with the Mediterranean during Crete's first Byzantine period. 212

Ναταλία Πούλου, Η Ελεύθερνα και η Κρήτη στα θαλάσσια δίκτυα
της ανατολικής Μεσογείου κατά την Βυζαντινή περίοδο 225

Anagnostis P. Agelarakis, Bioarchaeological evidence reflective of the use of the kick-wheel
by a female ceramicist in Archaic Eleutherna 234

Argiro Agelarakis – Anagnostis P. Agelarakis – Benjamin Weeks, Investigation on the nature,
preparation, and medical effectiveness of Hippocratic cataplasms potentially used in the
treatment of head trauma among warriors in Eleutherna and elsewhere in ancient Greece. 247

Παρουσίαση Poster / Poster session abstract

Agamemnon G. Pantel, Architectural documentation recording of the Eleftherna bridge
by students from the island of Puerto Rico 257

Ο Πρινιάς και ο Έξω Κόσμος / Prinias and Outside World

Salvatore Rizza, Tipologie tombali e organizzazione spaziale nella necropoli
di Siderospilia a Priniàs. 262

Katia Perna, La necropoli di Siderospilia a Priniàs nell'ambito delle relazioni tra Creta e l'Egeo 270

Giacomo Biondi, La necropoli protogeometrica di Siderospilia e i contatti esterni
dell'anonimo insediamento sulla Patela di Priniàs agli inizi del I millennio a.C. 278

Antonella Pautasso, The "Master of lions" at Priniàs. Function of images and identity
construction in iron age Crete 286

Rossella Gigli Patanè, The Gold of Priniàs 293

Η Κρήτη, η Κύπρος, το Αιγαίο και η Ανατολική Μεσόγειος
Crete Cyprus, the Aegean and the Eastern Mediterranean

Δήμητρα (Μιμίκα) Κρίγκα, Η διακίνηση προϊόντων και αντικειμένων κύρους στο Αιγαίο
και την Ανατολική Μεσόγειο λίγο πριν από την ηφαιστειακή έκρηξη της Θήρας.
Περίπτωση μελέτης: Ακρωτήρι Θήρας 304

Λευτέρης Πλάτων, Χαυλιοφόρα σκαραβοειδή στα ανατολικοκρητικά μινωικά ιερά: μία θρησκευτική ιδέα αιγυπτιακής προέλευσης αναμορφωμένη στην Κρήτη; . . . 312

Anastasia Tzigounaki – Artemis Karnava, Incised and impressed objects from Kalo Chorafi, Mylopotamos in Rethymno . . . 319

Athanasia Kanta – Nikolaos Chr. Stampolidis – Anastasia Tzigounaki – Manolis Stefanakis, Movements of people from mainland Greece to Crete and Cyprus. The case of the fortified citadel of Orne in the framework of historical developments in the southeast Mediterranean . . . 329

Louis A. Ruprecht Jr., MYTHS, MARVELS, MONSTERS: Cosmopolitan mixing on Crete in the Homeric Bronze Age . . . 338

Eleonora Pappalardo, The art of the exchange . . . 351

Maria Intrieri, Crete and Athens: Philia relations between myth and reality . . . 358

Κατερίνα Τζανακάκη, Η λατρεία του Ηρακλή στην Κυδωνία στο πλαίσιο των πανελλήνιων πολεμικών γεγονότων του 5ου αιώνα π.Χ. . . . 365

Χρύσα Σοφιανού – Κατερίνα Μονιάκη, Επιρροές από την Ανατολή: πρόσφατες ανασκαφές στην Πραισό . . . 376

Ελπίδα Χατζηδάκη, «… Κατά θάλασσαν οι Φαλασάρνιοι…» . . . 384

Απόστολος Κ. Παπιομίτογλου, Πέρα από την Αλεξάνδρεια: οι σχέσεις των κρητικών πόλεων με τους Πτολεμαίους μονάρχες μέσα από την εξέταση των επιγραφικών μαρτυριών . . . 395

Athanasia Kanta, Movements of people from mainland Greece to Crete and Cyprus A “thalassa” at Knossos . . . 405

Martha W. Baldwin Bowsky, Klio’s clay II: more inscribed instrumenta domestica from Lappa (Crete) . . . 411

Νικόλαος Θ. Βασιλάκης, Αρχαία Χερσόνησος: Εμπορικό κέντρο και σταθμός θαλάσσιων δρόμων από την Ρωμαϊκή περίοδο έως την εγκατάλειψη της πόλης . . . 421

Μαρία Άντζελα Ιέλο, Ένας επιτυχημένος μετανάστης: Ανδρόμαχος ο Κρης, αρχίατρος του αυτοκράτορα Νέρωνα στη Ρώμη . . . 431

Η Κρήτη και η Σικελία / Crete and Sicily

Lou de Barbarin, Crete and Sicily: Late Geometric and Orientalizing pottery from Megara Hyblaea . . . 440

Dario Palermo, Creta e la Sicilia da Gela alla fondazione di Akragas . . . 456

Paolo Daniele Scirpo, Ίχνη κρητικών λατρειών στη Σικελία: η Αφροδίτη στην Γέλα . . . 463

Ίχνη κρητικών λατρειών στη Σικελία: η Αφροδίτη στην Γέλα

Paolo Daniele Scirpo

Εισαγωγή[1]

Κατά την διάρκεια του 7ου αι. π.Χ., στο νησί της Κρήτης είχε ήδη ξεκινήσει η ταραχώδης διαδικασία της πολεογέννησης, η οποία είχε ως αναπόφευκτη συνέπεια την δημιουργία ενός αποικιακού κινήματος προς τις άλλες ακτές της Μεσογείου. Ήταν τότε, λοιπόν, όταν μία ανομοιογενής ομάδα Κρητικών υπό την καθοδήγηση του Εντίμου, ευγενή πιθανώς από την Γόρτυνα, εντάχθηκε στην ρόδια αποικιακή αποστολή με επικεφαλής τον Αντίφημο της Λίνδου, και κατευθύνθηκε προς τη νότια ακτή της Σικελίας, στις εκβολές του ποταμού Γέλα, όπου ιδρύθη (688/7 π.Χ.) η ομώνυμη μικτή αποικία[2].

Καθ'όλην την αρχαϊκή περίοδο, αν και η Γέλα αποδυναμώθηκε από συχνές *στάσεις*, μέχρι την έλευση των πρώτων τυράννων στα τέλη του 6ου αι., το πάνθεον της αποικίας, ως θεμέλιο της νέας πόλεως, αντανακλά την θρησκευτική πολυμορφία των αποίκων, ευνοώντας τις δύο μεγάλες εθνικές ομάδες: τη ρόδια και την κρητική[3].

Σε προηγούμενη ανακοίνωσή μας στο τελευταίο Κρητολογικό Συνέδριο, είχαμε ήδη αναφερθεί στα ίχνη λατρειών κρητικής καταγωγής στη Γέλα και τον Ακράγαντα[4]. Στην σημερινή, σύντομη ανασκόπησή μας θα εστιάσουμε την προσοχή μας προς την παρούσα μεν στην Κρήτη – σε συνδυασμό ή μη με τον Ερμή ή τον Άρη – και σχεδόν απούσα στη Ρόδο, λατρεία της Αφροδίτης. Έπειτα θα εξετάσουμε τα ιστορικά και αρχαιολογικά δεδομένα, όπου θα αναδείξουμε τη λατρεία της θεάς στην Γέλα.

Η προέλευση της Αφροδίτης

Η Αφροδίτη ήταν μία από τις πιο ισχυρές και εξυμνησθείσες θεότητες του ελληνικού πανθέου[5].

Γεννημένη, κατά τον Ησίοδο, από τον αφρό της θάλασσας που γονιμοποιήθηκε από το αποκομμένο μέλος του Ουρανού[6], στα ανοιχτά της Πάφου (Κύπρος), η θεά κολυμπώντας έφτασε στα Κύθηρα.

Αυτή η «θαλάσσια πορεία»[7] ώθησε τους ιστορικούς της θρησκείας, έως το α΄ μισό του 20ού αι., να την ταυτίζουν με μία ανατολική θεότητα (*Ιστάρ-Αστάρτη*), η διαδικασία εξελληνισμού της οποίας πραγματοποιήθηκε στην πολυεθνική Κύπρο, την επαύριον του μυκηναϊκού αποικισμού του νησιού[8].

Έτσι, κατά τον Nilsson, η θεά έφθασε από την Ανατολή, ως σύμβολο ενός από τα δύο αρχέγονα ένστικτα του ανθρώπου, του σεξουαλικού (*Έρως*), παρά ως θεά της γονιμότητας[9], ενώ κατά άλλους ήταν συνδυασμός δύο παραδόσεων: της ανατολικής, που την θεωρεί θεά του Έρωτος, και της ελληνικής, που αντιθέτως την θεωρούσε χθόνια θεότητα, συνδεδεμένη με τον κύκλο της βλάστησης[10].

Μη αποδεχόμενος τον δανεισμό από την Ανατολή, ο Pugliese Carratelli πιστεύει ότι, αντιθέτως, το λίκνο της Αφροδίτης ήτο η Κρήτη[11] και παραπέμπει στο χωρίο του Διοδώρου σχετικά με την ανακάλυψη του τάφου του Μίνωος από τον τύραννο Θήρωνα, κάτω από τον ναό της Αφροδίτης στην Μινώα[12].

---

1. Θα ήθελα εδώ να ευχαριστήσω την οργανωτική επιτροπή του συνεδρίου, και κυρίως τον επικεφαλής Καθ. Νίκο Σταμπολίδη, που μου έδωσαν την ευκαιρία να συμμετάσχω στις εργασίες μίας τόσο υψηλού επιπέδου επιστημονικής συνάντησης. Η ανακοίνωση αυτή βασίστηκε στην διδακτορική μου διατριβή, η οποία υποστηρίχθηκε το 2012 στο Τμήμα Αρχαιολογίας του Ε.Κ.Π.Α. και βρίσκεται τώρα υπό εκτύπωση στην σειρά του Σαριπολείου Κληροδοτήματος. Ιδιαιτέρως ευχαριστώ την φίλη μου Mariangela Ielo, η οποία με εισήγαγε στους «μαιάνδρους» του λαβυρίνθου της Ελεύθερνας.
2. Θουκυδίδης, ΣΤ΄, 4.3.
3. Raccuia 2000
4. Scirpo 2014. Scirpo 2019.
5. Όμηρος, *Ύμνος εις Αφροδίτη, Οδύσσεια*, θ, 266-366. Ησίοδος, *Θεογονία*, 188-206. Ευριπίδης, *Ιππόλυτος*, 1-57. Οβίδιος, *Metamorphoseon libri*, X, 534. Ψδ-Απολλόδωρος, I, 3.1, III, 9.2, 12.2, 14.3.
6. Ησίοδος, *Θεογονία*, 188-206. Ο Όμηρος (*Οδύσσεια*, θ, 266-366) αντιθέτως, την θεωρεί κόρη του Διός και της Διώνης.
7. Budin 2003.
8. Martin – Metzger 1992, 189-198. Pirenne-Delforge 1994. Simon 1996, 229-252. Papachatzis 2006[3], 136-140. Larson 2007, 114-125.
9. Nilsson 2008[11], 143.
10. Martin – Metzger 1992, 189-198.
11. Pugliese Carratelli 1979. Pirenne-Delforge 2001.
12. Διόδωρος, IV, 79. Σήμερα φαίνεται πως ο τάφος εντοπίσθη σε σπήλαιο, βλ. Montagna 2005. Montagna 2007. Montagna 2009.

Με την θεά θα μπορούσε τελικά να ταυτισθεί η *ΛΑΒΥΡΙΝΘΟΙΟ ΠΟΤΝΙΑ* που μνημονεύεται σε μία μυκηναϊκή πινακίδα της Κνωσού[13], όπως και εκείνη που βοήθησε την Αριάδνη να σώσει τον Θησέα. Η Αφροδίτη είχε όντως ιδιαίτερη σχέση με την Κρήτη όπου ευρέθησαν μερικοί από τους αρχαιότερους τόπους λατρείας της, που συχνά συνδέεται με εκείνη του Άρεως και του Ερμού[14].

Η Αφροδίτη στην Κρήτη

Από την φιλολογική παράδοση έχουμε ελάχιστες αναφορές στην θεά στο νησί.

Ο Ησύχιος παρέδωσε μία επίκληση της θεάς (*Άνθεια*) που λατρευόταν στην Κνωσό[15].

Στο *Etymologicum Magnum* μνημονεύεται στη Φαιστό ένα ιερό της *Σκοτίας Αφροδίτης*[16]. Η θεά φέρεται να έχει προστατεύσει τους «Σκοτίους» (δηλαδή τους νέους των κρητικών *αγελών* κατά την μετάβαση από την νεανική ηλικία στην ωριμότητα), έως την στιγμή της τελετής μύησής τους[17].

Από τις αρχαιολογικές ενδείξεις μπορούμε να προσθέσουμε λίγα αξιοσημείωτα ευρήματα:

Στα Χανιά, ευρέθη πρόσφατα μικρός αποθέτης που αποτελείται από πήλινα ειδώλια. Σε χείλος ενός κρατήρα χαράχθηκε μια ιδιωτική αφιέρωση στην θεά, που μάλλον λατρευόταν και στην Κυδωνία[18].

Από την περιοχή της Ελύρου, περισυλλέχθηκε το άνω τμήμα ενός πήλινου αγαλματιδίου της Αναδυομένης Αφροδίτης. Επίσης, στην επαρχία Σελίνου στην δυτική Κρήτη, αλλά σε άγνωστη θέση, ευρέθη και μετεφέρθη στο μουσείο των Χανίων ένα απότμημα μαρμάρινου αναγλύφου, όπως αναφέρει ο Savignoni, στο οποίο απεικονίζεται η Επιτράγεια Αφροδίτη. Η εικονογραφία της θεάς ακολουθεί τον τύπο που ο γλύπτης Σκόπας είχε απεικονίσει στο μοναδικό του χάλκινο έργο, όπως αναφέρει ο Παυσανίας[19].

Στην Ελεύθερνα, για την ελληνιστική τουλάχιστον εποχή, συνυπάρχουν και οι δύο σχέσεις της θεάς: η πρώτη, στο μικρό ιερό στην θέση Κατσίβελος, που ο Θέμελης πρότεινε να ταυτιστεί με χώρο λατρείας του Ερμού και της Αφροδίτης[20], και η δεύτερη στην συνθήκη συμμαχίας με την Ραύκο, όπου η θεά αναφέρεται μαζί με τον Άρη.

Η πολυλειτουργική θεά στην οποία ήταν αφιερωμένος ο δεύτερος ναός ανατολικά, στην Αξό, φαίνεται πιθανότερο να ταυτισθεί με την Αφροδίτη, με βάση τα αποκαλυφθέντα αναθήματα. Πράγματι, η απόδοσή του γνώρισε ποικίλες εκδοχές[21]. Το ιερό γνώρισε τουλάχιστον τρεις - τέσσερις οικοδομικές φάσεις: Από την γεωμετρική εποχή (9ος-8ος αι. π.Χ.) δεν σώζονται οικοδομικά κατάλοιπα του ναού, αλλά μόνον οι αποθέτες, πλούσιοι μεταξύ άλλων σε οστά ζώων, οι οποίοι εντοπίστηκαν σε δύο σημεία (D, E) στα νότια του ναού, μαζί με άλλες μικρότερες αποθέσεις (F, G) στην ίδια περιοχή. Αντίθετα, οι αποθέτες αναθηματικών όπλων εντοπίσθηκαν σε τρία σημεία (A, B, C) στα ανατολικά του ναού[22] και χρονολογούνται από το β΄ μισό του 7ου έως το α΄ μισό του 6ου αι. π.Χ.[23]. Κοντά στον βωμό ευρέθη μία ομάδα πήλινων δαιδαλικών ειδωλίων[24].

Η θεά συγκαταλέγεται συχνά στους θεούς που επικαλούνταν οι κρητικές πόλεις στις ορκωμοσίες τους, κατά την υπογραφή συνθηκών ειρήνης και συμμαχίας κατά την ταραχώδη ελληνιστική περίοδο (Κνωσός, Ελεύθερνα, Ιεράπυτνα, Λατώ, Ολούς, Δρηρός, κτλ.)[25].

Συμπεριλαμβάνεται φυσικά και στο πάνθεον της Κνωσού, αφού μαζί με τον Άρη και άλλους θεούς κάνει την εμφάνισή της στην συνθήκη της με την Τυλισσό[26].

Το μεγαλύτερο όμως ιερό της Αφροδίτης στο νησί, είναι αυτό όπου λατρευόταν μαζί με τον Κεδρίτη Ερμή, στην Κάτω Σύμη Βιάννου.

Το ιερό πρέπει να είχε μεγάλη διάρκεια ζωής από τις αρχές της 2ης χιλιετίας έως την ύστερη αρχαιότητα[27], με υπερ-τοπικό χαρακτήρα, καθώς υπήρξε τόπος συνάντησης κυνηγών και βοσκών της περιοχής. Ως εκ τούτου, το ιερό αυτό ανέλαβε το καθήκον για την νομιμοποίηση της ιδιοκτησίας εκ μέρους των γειτονικών του πόλεων-κρατών, αυτής της σημαντικής επικρατείας.

---

13. Gg 702.
14. Για το ιερό του Κεδρίτου Ερμού και της Αφροδίτης, βλ. Lembesi 1985.
15. Ησύχιος, λ. *Άνθεια*. Αυτή ήταν και η επίκληση της Ήρας στο Άργος, βλ. Lambrugo 2018, 354.
16. Etymologicum Magnum, s.v. *Κυθήραια*. Pirenne-Delforge 2001, 176, σημ. 16.
17. Willetts 1955, 120-123. Willets 1962, 285-286. Όπως εξηγείται σε ένα σχόλιο στην *Άλκηστη* του Ευριπίδου (*Κρῆτες τοὺς ἀνήβους σκοτίους λέγουσιν*).
18. Andreadaki-Vlazaki 2011.
19. Παυσανίας, VI, 25,1: *περιέχεται μὲν τὸ τέμενος (ἐν Ἤλιδι) θριγκῷ, κρηπὶς δὲ ἐντὸς τοῦ τεμένους πεποίηται, καὶ ἐπὶ τῇ κρηπίδι ἄγαλμα Ἀφροδίτης χαλκοῦν ἐπὶ τράγῳ κάθηται χαλκῷ. Σκόπα τοῦτο ἔργον, Ἀφροδίτη δὲ πάνδημον ὀνομάζουσι.*
20. Βλ., τελευταία, Themelis 2009, 59-60.
21. Levi 1930-1931, 50 (*Αστάρτη-Αφροδίτη*). *RE* XVII^2 (1937), s.v. Oaxos, 1689. Guarducci, στο *ICr*, II, V, 48 (*Άρτεμις*). Hoffmann 1972, 16, 35-37 (*Αθηνά*). Rizza 1967-1968, 293 (*Αφροδίτη*).
22. Πιθανώς λάφυρα πολέμου, τα όπλα χρονολογούνται στο β΄ μισό του 7ου αι. π.Χ. Ο Palermo (2001, 227) θεωρεί πως τα αναθήματα αυτά συνδέονται πιθανώς με την πολεμική σύγκρουση κατά την οποία η Λύκτος νίκησε την Γόρτυνα. Ο Monaco διαφωνεί.
23. Levi 1930-1931.
24. Rizza 1967-1968, 288. Aversa – Monaco 2006, 49-50.
25. Bile 2008.
26. *ICr*, I, VIII, αρ. 4 (μέσα 5ου αι. π.Χ.).
27. Τα πρώτα ίχνη χρήσεως του χώρου ανάγονται στην προ-ανακτορική περίοδο, αν και η λατρευτική δραστηριότητα φαίνεται να άρχισε μόλις κατά την ΜΜ ΙΙ, βλ. Lembesi 2002, 3-4.

Από τα πολυάριθμα αναθήματα[28] που περισυλλέχθηκαν κατά την διάρκεια των ανασκαφών στάθηκε δυνατή η ανασύσταση της εξέλιξης της λατρείας που τελούνταν στο ύπαιθρο[29].

Τιμώμενες θεότητες του ιερού ήταν το αρχαίο θεϊκό ζεύγος της μινωικής εποχής, του οποίου η εικόνα διεμορφώθη με την πάροδο των αιώνων[30]. Από τις απεικονίσεις στα εγχάρακτα πλακίδια, αναγνωρίζονται ο Ερμής *Κεδρίτης* και η Αφροδίτη, υπό την προστασία των οποίων πραγματοποιούνταν οι διαβατήριες τελετές των νεαρών Κρητών[31], που αναφέρει ο Έφορος[32].

Η απεικόνισή του θεού τεκμηριώνει την ύπαρξη της γνωστής και μινωικής-μυκηναϊκής προέλευσης δενδρολατρείας[33], στην οποία μία από τις βασικές τελετές αφορούσε το τίναγμα του ιερού δένδρου. Ο ίδιος υπήρξε η ανθρωπόμορφη έκφρασις του μινωικής καταγωγής θεού της βλάστησης, καρπός της εύθραυστης μεταβατικής στιγμής κατά την οποία εγκαταστάθηκαν στο νησί, καταρχάς οι Αχαιοί και στην συνέχεια οι Δωριείς[34]. Δεν αποκλείεται ο θεός να ενσάρκωνε και τον τυπικό χαρακτήρα της μινωικής Θεάς, ως *Πόσις Θηρών*[35].

Αν για τον Ερμή οι επιγραφικές μαρτυρίες επέτρεψαν την ταύτιση του θεού στις ασυνήθιστες εικονιστικές παραστάσεις των ελασμάτων, δεν ισχύει το ίδιο για την Αφροδίτη, της οποίας η επίκληση παραμένει άγνωστη, αν και είναι συν-τιμώμενη θεά του ιερού ήδη από την ίδρυσή του. Ελάχιστες ή μηδαμινές είναι οι γνώσεις μας σχετικά με την φευγαλέα ακόμη μορφή της θεάς και την πραγματική της λειτουργία στο εσωτερικό του ιερού συστήματος[36].

Στα σύνορα της Λατώς με τον γειτονικό Ολούντα, στο κέντρο μιας από τις κοιλάδες στις παρυφές του όρους Οξά, βρισκόταν το παλαιό ιερό της Αφροδίτης[37], που μνημονεύεται συχνά στις επιγραφικές πηγές[38]. Εξερευνημένο (1937) από τον Bousquet, παρουσιάζει δύο οικοδομικές φάσεις. Στην γεωμετρική - αρχαϊκή εποχή (8ος-6ος αι. π.Χ.), η θεά είναι η μοναδική τιμώμενη θεότητα του ναού, ο οποίος μάλλον είχε ενιαία κάτοψη με κεντρική *εσχάρα*.

Η Αφροδίτη στην Ρόδο

Εκτός από το χωρίον του Διοδώρου του Σικελιώτου[39] για την οργή της θεάς προς τους γιους του Ποσειδώνος που την εμπόδισαν να αποβιβασθεί στο νησί, πριν φθάσει στον τελευταίο προορισμό της στην Κύπρο, υπάρχουν μόνο επιγραφικά στοιχεία από τον 3ο αι. π.Χ., τα οποία καθιστούν σαφές πως η θεά έγινε ευπρόσδεκτη στο επίσημο πάνθεον της Ρόδου μόνο υπό την επιρροή των ξένων, ιδιαίτερα εκείνων που προέρχονταν από την Ανατολή[40].

Η Αφροδίτη στην Γέλα

Ακόμη και σήμερα τα ίχνη της θεάς στη Σικελία είναι αρκετά αόριστα, ίσως περιορισμένα λόγω της ελλιπούς έκδοσης του αρχαιολογικού υλικού και του προσανατολισμού της έρευνας αυστηρά στην ανάλυση των αρχαίων πηγών. Ενδεικτικό είναι πως στα πρόσφατα δημοσιεύματα των Pedrucci, Rizzo, Schmitt και Veronese[41], η Αφροδίτη απουσιάζει εντελώς από τις ροδιο-κρητικές αποικίες της Σικελίας. Αν και δεν υπάρχουν λογοτεχνικές αναφορές για την λατρεία της Αφροδίτης στην Γέλα, μερικές ενδείξεις θα μπορούσαν να υποδηλώνουν την ύπαρξή της στην ρόδιο-κρητική αποικία.

Πρώτα απ'όλα, η ίδια η παρουσία Φοινίκων στην Γέλα, όπως αποδεικνύεται από το επεισόδιο της δολοφονίας του οικιστού Αντιφήμου από φοίνικες εμπόρους που ανέφερε ο παροιμιογράφος Ζηνόβιος[42], υποστηρίζει την υπόθεση της παρουσίας της στην πολυεθνική αποικία της αρχαϊκής περιόδου.

Η κορινθιακή κεραμική (ειδικά αλάβαστρα και αρύβαλλοι), που ευρέθη επίσης στην αρχαϊκή νεκρόπολη, συνδέεται με το εμπόριο των αρωμάτων (*ἴρινον*), που πραγματοποιούσαν οι Κορίνθιοι υπό την ευλογία και την επίβλεψη της θεάς.

---

28. Lembesi 1985. Schürmann 1996. Lembesi 2002. Muhly 2008.
29. Η τελετή, η οποία προέβλεπε σπονδές, θυσίες ζώων, τελετουργικά γεύματα και προσφορές αναθημάτων, παρέμεινε αναλλοίωτη έως τον 4ο αι. π.Χ., βλ. Lembesi 2002, 4.
30. Lembesi 1981. Lembesi 1991.
31. Lembesi 1991.
32. Έφορος (*FGrHist*, IIA, αρ. 70 F 149) όπως παρατίθεται από τον Στράβωνα, X, 4.21
33. Βλ. Nilsson 1950[2]. Την ενδιαφέρουσα υπόθεση για την ανάγνωση στην πήλινη πινακίδα Tn 316, κοντά στο όνομα του Ερμού, μιας επίκλησης (*a-re-ja*), που δεν συνδέεται ετυμολογικά με τον Άρη (ως Αρείο) αλλά με το δένδρο της Αριάς (*αρία/αρέα - Quercus ilex*) και επομένως αναφέρεται, όπως π.χ. ο Κεδρίτης Ερμής, σε μυκηναϊκή θεότητα της βλάστησης που καθοδηγεί τους νέους στη δύσκολη μεταβατική φάση από την «άγρια» και φυσική εφηβεία στην πολιτική και πολιτισμική ωριμότητα, βλ. Pisano 2011.
34. Με την έλευσή τους στο νησί, οι Δωριείς «συμπίεσαν» εκ νέου την εικόνα του θεού, διατηρώντας τα στοιχεία ποικίλης (μινωικής, πελασγικής κτλ.) προελεύσεως και αναπλάθοντάς την προκειμένου να εκφράσουν τη δική τους θρησκευτική εικόνα και κοινωνική οργάνωση, βλ. Lembesi 1985, 186.
35. Lembesi 2010.
36. Lembesi 2009. Lambrugo 2018, 353-357.
37. Bousquet 1938. Van Effenterre 1942. Mazarakis-Ainian 1997, 215-216.
38. *ICr*, I, XVI, αρ. 5, 18, 24, 27.
39. Διόδωρος, V, 55.6.
40. Morelli 1959, 117-118.
41. Veronese 2006. Pedrucci 2009. Rizzo 2012. Schmitt 2016.
42. Ζηνόβιος, I, 54.

Εικ. 1 Πήλινο ανάγλυφο εκ Γέλας με την απεικόνιση της Τραγίας Αφροδίτης. Οξφόρδη, Ashmolean Museum (Vafopoulos-Richardson 1981, εικ. 8).

Εκτός από δείγματα κρητικής κεραμικής και τοπικής απομίμησής της, στην Γέλα πιστοποιούνται και μερικά κρητικά ονόματα στις εγχάρακτες αφιερώσεις σε αναθήματα από την Ακρόπολη[43].

Αλλά ένα εύρημα παραμένει η πιο ενδιαφέρουσα απόδειξη, σήμερα, για τη λατρεία της θεάς.

Επάνω σε απότμημα πήλινου αναγλύφου που ευρέθη στη Γέλα, το οποίο χρονολογείται στο 510-500 π.Χ. και σήμερα φιλοξενείται στο Μουσείο Ashmolean της Οξφόρδης, απεικονίζεται μια γυναικεία θεότητα που κρατά έναν τράγο[44] (Εικ. 1).

Σε ένα χωρίο του Πλουτάρχου αναφέρεται πως το δελφικό μαντείο υπέδειξε στον Θησέα να εξευμενίσει την Αφροδίτη πριν από την αναχώρησή του για την Κρήτη και, κατά τη διάρκεια της παραθαλάσσιας θυσίας προς τιμήν της, το θύμα, ένας τράγος, μετεμορφώθη σε γίδα (αίγα)[45].

Η Simon αναγνωρίζει στην θεότητα αυτή την Πάνδημο Αφροδίτη (που αγκαλιάζει *όλον το λαό*)[46] η οποία κατά την κλασσική περίοδο παριστάνεται καθισμένη επάνω σε τράγο (*Επιτραγία*) ή, όπως στο εν λόγω ανάγλυφο, τον κρατά στην αγκαλιά της (*Τραγία*)[47]. Θα μπορούσε, αντιθέτως, να ταυτισθεί με την Αρτέμιδα, η λατρεία της οποίας τεκμηριώνεται αδιαμφισβήτητα πάντως στους ελληνιστικούς χρόνους, χάρη στον εντοπισμό πολλών πηλίνων ειδωλίων στην ακρόπολη (β΄ μισό 4ου αι. π.Χ.)[48].

Βάσει των γνωστών στην εποχή του εικονογραφικών παραστάσεων και σε συνδυασμό με τις φιλολογικές πηγές, ο Ganszyniec πρότεινε να ερμηνευθεί ο όρος *Τράγος* ως συνώνυμο (που στη συνέχεια περιέπεσε σε αχρηστία) του εφήβου. Το πρότυπο, επομένως, της παράστασης της θεάς επάνω σε τράγο φαίνεται να είναι μια παραλλαγή της απεικόνισης της Ευρώπης επάνω στον ταύρο. Η Πάνδημος Αφροδίτη θα προστάτευε τους νέους που εισέρχονται στην εφηβεία (*τράγοι*). Οι νέοι αφιέρωναν τέτοια αναθήματα στην θεά κατά τη διάρκεια της ετήσιας τελετής ενηλικίωσης[49].

Στην νότια πλαγιά του λόφου της Γέλας εντοπίσθη (1959), στο κτήμα Σόλα (Predio Sola), ένας χώρος λατρείας[50] χρονολογούμενος στα μέσα του 7ου αι. π.Χ., ο οποίος παρουσιάζει δύο οικοδομικές φάσεις (Εικ. 2). Στην πρώτη φάση (650-550 π.Χ.) η λατρεία τελούνταν σε οικοδόμημα κατασκευασμένο από φθαρτό υλικό, δεδομένης της απουσίας ιχνών τοίχων. Στην συνέχεια (550-405 π.Χ.), εκτίσθη ένας ναΐσκος διακοσμημένος με πήλινα αρχιτεκτονικά στοιχεία (κεραμίδια), ο οποίος ακολούθως κατεστράφη κατά τη διάρκεια της αλώσεως εκ μέρους των Καρχηδονίων και ουδέποτε ανοικοδομήθηκε. Το υλικό που ήλθε στο φως από τον αποθέτη ανήκει σε δύο διαφορετικά στρώματα αναθημάτων. Στην πρώτη ομάδα (650-550 π.Χ.) ανήκουν περισσότερα από 240 αντικείμενα, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζουν τα πήλινα δαιδαλικά ειδώλια, ο πήλινος λύχνος τοπικής κατασκευής και πολλή κορινθιακή κεραμική. Μετά, η αττική κεραμική αντικαθιστά την κορινθιακή και τα περισσότερα αναθήματα ανήκουν στον τύπο του πήλινου προσωπείου που παριστάνει την χθόνια θεότητα. Η πρόσφατη τελική μελέτη του Ismaelli φαίνεται να δείχνει την Κόρη ως *νύμφη*, ως λατρευόμενη θεότητα, παρόλο που δεν αποκλείεται καθόλου η ταύτισή της με την Αφροδίτη[51].

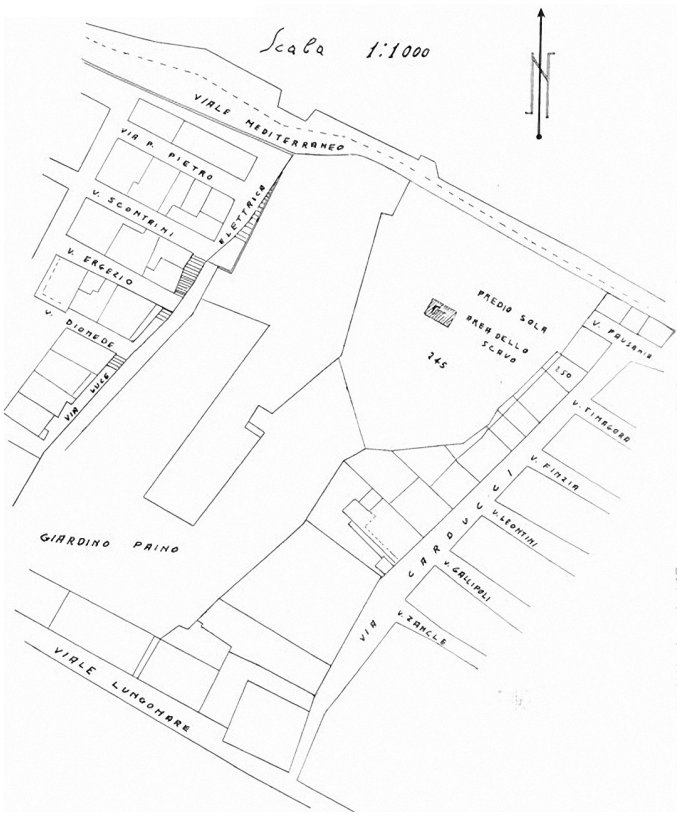

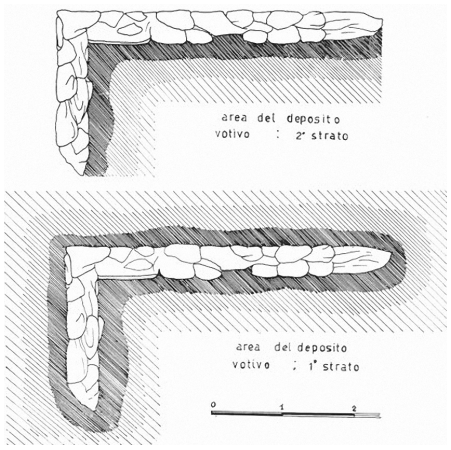

Εικ. 2α-β Θέση (α) και κάτοψη (β) του περιαστικού ιερού στο κτήμα Sola στη Γέλα. (Orlandini 1963, εικ. 3 και 5)

43. Pirraino Manni 1980. Abbate 2017.
44. Gardner 1903, 121-124. Vafopoulos-Richardson 1981, 10, αρ. 8, εικ. 8.
45. Πλούταρχος, *Βίος Θησέως*, 18.
46. Burkert 1993, 328.
47. Simon 1996, 249-250, εικ. 243.
48. Orlandini 1968. Panvini 1998, 85-91.
49. Ganszyniec 1923.
50. Orlandini 1963. Orlandini 1968, 37-38. De Miro – Fiorentini 1978, 93-94. De Miro 1985, 567. Panvini 1996, 62. Panvini 1998, 180-182. Bellazzi 2000. Veronese 2006, αρ. 83, 390-392. Ismaelli 2011. Barra Bagnasco 2012.
51. Ismaelli 2011, 226-335.

Στα αρχαιότερα ευρήματα από το πρώτο στρώμα, συγκαταλέγεται ένας πήλινος πλαστικός λύχνος με τρία κεφάλια κριών και τρία ανδρικής μορφής που, σύμφωνα με τον Ismaelli, ταυτίζεται με τον Ερμή (Εικ. 3). Αυτό, μαζί με κάποια ποταμίσια βότσαλα και αιγοπρόβεια δόντια, φαίνεται να επικυρώνει την παρουσία της Αφροδίτης ως συζύγου του γιου της Μαίας. Διάφορα ευρήματα από τους αποθέτες που ανακαλύφθηκαν στην ακρόπολη της Γέλας θα μπορούσαν να συνδεθούν με την Αφροδίτη, πράγμα το οποίο δεν αποκλείει καθόλου η ύπαρξις ενός αστικού ιερού κοντά στα τεμένη της Αθηνάς και της Δήμητρος, όπως υποστηρίζουν η Panvini και η Sole[52].

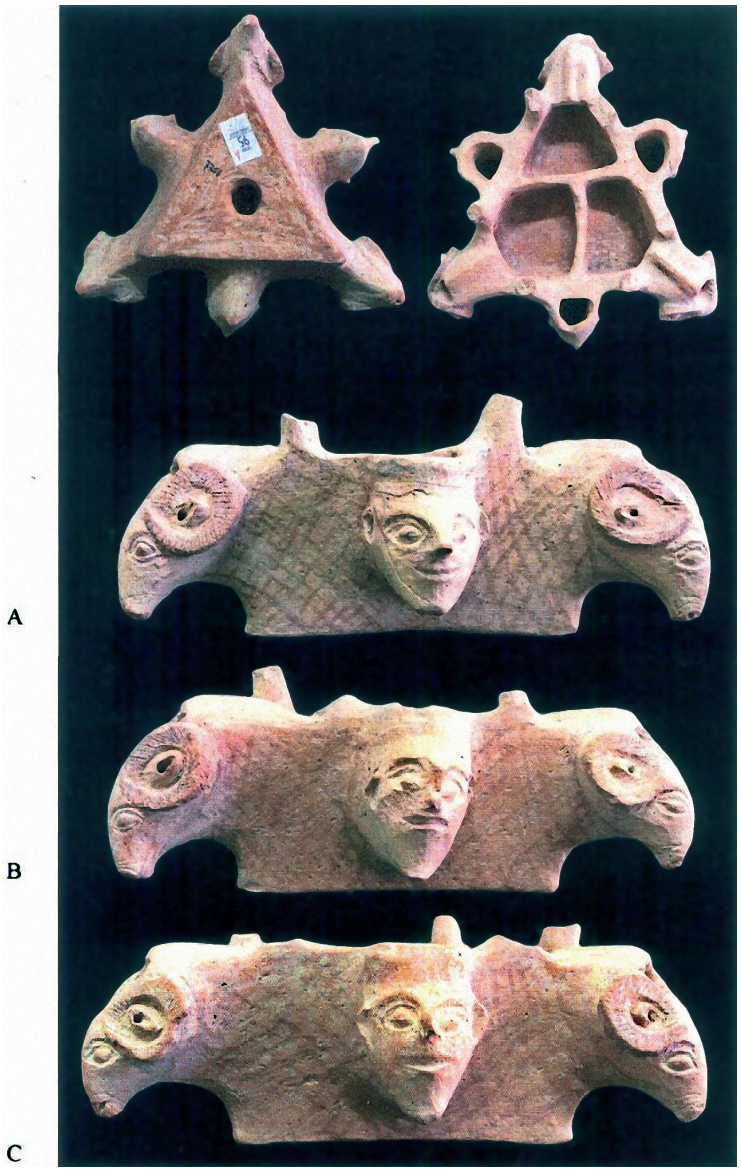

Εικ. 3 Πήλινος κέρνος από τον αποθέτη του ιερού στο κτήμα Sola στη Γέλα. Περιφερειακό Αρχαιολογικό Μουσείο Γέλας. (Ismaelli 2011, πιν. 33)

Μία άλλη ένδειξη παρέχεται από τον Παυσανία, ο οποίος έκανε δύο φορές αναφορά στην Ομφάκη[53] (η σημασία του τοπωνυμίου αυτού μπορεί να είναι *χυμός των άγουρων σταφυλιών*, όπως παρατίθεται από τον Διοσκουρίδη): στο πρώτο χωρίον ο περιηγητής θυμάται πως ο σικανικός οικισμός (*πόλισμα*) κατεκτήθη από τον οικιστή της Γέλας, τον Αντίφημο, ο οποίος μετέφερε ως λάφυρο πολέμου ένα ξόανον, έργο του Δαιδάλου. Στο δεύτερο χωρίον όμως, αναφέρει πως το πέρασμα του χρόνου ήτο τελικά υπεύθυνο για την απώλεια της λείας που ελήφθη από την Ομφάκη στην Γέλα, καθώς και για εκείνη των αναθημάτων που οι Αργείοι αφιέρωσαν στο Ηραίον. Τα δύο χωρία του Παυσανία συχνά διαβάζονται και συσχετίζονται, θεωρώ λανθασμένα, μεταξύ τους.

Αντί της Αργείας Ήρας, το ξόανον που μετέφερε ο Αντίφημος στην Γέλα θα μπορούσε να ήταν εκείνο της Αφροδίτης, και συγκεκριμένα να προέρχεται από το αγροτικό ιερό στην θέση Fontana Calda (Θερμή Κρήνη), όπου η «πολυστέφανος θεά» ταυτίστηκε πρόσφατα με την Αρτέμιδα από την Portale η οποία πάντως δεν αποκλείει καθόλου την συνύπαρξη στο ιερό άλλων γυναικείων θεοτήτων: της Αρτέμιδος, της Αθηνάς και των Νυμφών. Θα πρότεινα τότε, σε αυτές να συμπεριληφθεί και η Αφροδίτη.

Προς στήριξη της υπόθεσής μου, ως μυθικού εν δυνάμει προηγούμενου, αναφέρομαι στη μαρτυρία του Πλουτάρχου στο *Βίο του Θησέως*[54], όπου εξιστορεί πως ο Αθηναίος ήρωας ξεκίνησε την κρητική περιπέτεια, με μια θυσία προς τιμήν της θεάς και την επακόλουθη ίδρυση της λατρείας της Πανδήμου Αφροδίτης.

Χάρη στην εύνοιά της, η Αριάδνη, κόρη του Μίνωος και της Πασιφάης, ερωτεύθηκε παράφορα τον νεαρό Θησέα και τον βοήθησε να βγει ζωντανός από τον Λαβύρινθο, όπου τον είχε κλείσει ο πατέρας της για να τον καταβροχθίσει ο Μινώταυρος. Δραπέτευσε μαζί με τον ήρωα, αλλά σε μια στάση στην Νάξο, εγκατελήφθη από εκείνον την ώρα που κοιμόταν. Όταν ξύπνησε, ο θεός Διόνυσος την παντρεύτηκε, χαρίζοντάς της τρεις γιους[55]. Η «φωτεινότατη»[56] ήταν μία μινωική θεά της βλάστησης, που συνδεόταν με την σελήνη και την γονιμότητα, συγκρίσιμη με την Αφροδίτη και την Περσεφόνη[57]. Ο Θησεύς, κατά την επιστροφή του στην Αθήνα, σταμάτησε στη Δήλο. Εκεί, θυσίασε στον Απόλλωνα, και αφιέρωσε ένα ξόανον της θεάς, έργο του Δαιδάλου, που η Αριάδνη είχε πάρει μαζί τους κατά την διαφυγή τους. Το ξόανον, που υπήρχε ακόμη και στην ελληνιστική εποχή, όπως μαρτυρείται από τον Καλλίμαχο, στηριζόταν σε τετράγωνη βάση και ήταν πάντα στεφανωμένο.

52. Panvini – Sole 2005. Scirpo 2006.
53. Παυσανίας, VIII, 46.2. IX, 40, 4.
54. Πλούταρχος, *Βίος Θησέως*, 20-20. Παυσανίας, VIII, 48.2. Καλλίμαχος, *Ύμνος στη Δήλο*, 312.
55. Όμηρος, *Οδύσσεια*, μ, στ. 321-325. Ησίοδος, *Θεογονία*, 947-949. Διόδωρος, IV, 61.4-5. Υγίνος, *Fabulae*, 42-43. Οβίδιος, *Metamorphoseon libri*, VIII, 170-182. Ψδ-Απολλόδωρος, *Επιτομή* I, 7-10. Πλούταρχος, *Βίος Θησέως*, 20.
56. Ησύχιος, λ. *ἀδνόν*. Η θεά επίσης αποκαλούνταν *«φωτεινότατη»* (*Ἀριδήλα*): Ησύχιος, λ. *Ἀριδήλαν.*
57. Willetts 1962, 193-197.

Εικ. 4 Λίθινη όρθια γυναικεία μορφή με πέπλο, που κρατά στα χέρια ανθοστέφανο, από την ακρόπολη της Γέλας. Περιφερειακό Αρχαιολογικό Μουσείο Γέλας. (Panvini 1998, εικ. I.42)

Εικ. 5α-β Λίθινη όρθια γυναικεία μορφή με πέπλο, που κρατά στα χέρια ανθοστέφανο (α) και λεπτομέρεια της κεφαλής της (β), από την Γέλα. Περιφερειακό Αρχαιολογικό Μουσείο της Caltanissetta. (Panvini 2012, εικ. 15)

Δύο λίθινα γυναικεία αγάλματα από την Γέλα[58] (Εικ. 4-5) ίσως αναπαράγουν την εικονογραφία της Ανθείας Αφροδίτης της Κνωσού, που αναφέρεται από τον Ησύχιο.

Η Αφροδίτη στην χώρα της Γέλας

Και η αναφορά στην Αριάδνη – που στην Κύπρο λατρευόταν ως Αφροδίτη – δεν φαίνεται να είναι τυχαία ούτε αυθαίρετη, αφού σε μία θεότητα της γονιμότητας αποδίδεται το αγροτικό ιερό της αρχαϊκής εποχής που εντοπίστηκε τυχαία (1957) στο Castellazzo di Palma[59].

Το ιερό αυτό που τοποθετείται στην ενδοχώρα της Γέλας η οποία σταδιακώς επεκτεινόταν προς τα δυτικά[60], με βάση το αποκαλυφθέν υλικό, θεωρείται πως ήτο ήδη σε λειτουργία από το 640-630 π.Χ. και έμεινε ενεργό έως τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. και πως μία τέτοια θεά σαφούς κρητικής προελεύσεως (Αριάδνη;) ήτο η τιμώμενη θεά του.

Συμπεράσματα

Ελλείψει φιλολογικών και επιγραφικών μαρτυριών που επιτρέπουν την απόδοση ενός ιερού στη λατρεία μιας συγκεκριμένης ολυμπιακής θεότητας, μόνο μια προσεκτική ανάλυση των αναθημάτων που ευρέθησαν στους αποθέτες της Γέλας (και του Ακράγαντος) – όπως αυτή που έγινε πρόσφατα με το ιερό στο Κτήμα Sola και στο αγροτικό ιερό στην θέση Fontana Calda, και η υπό δημοσίευση μελέτη των ευρημάτων από το Θεσμοφόρειον στην περιοχή Bitalemi – θα μπορούσε να παράσχει τα χρήσιμα και απαραίτητα στοιχεία για την σύνδεση τους με συγκεκριμένες θεότητες, με βάση παρόμοιες τελετουργικές πρακτικές στα κρητικά και ροδιακά ιερά.

58. Panvini 1998. Panvini 2012, εικ. 15.
59. De Miro 1962, 129-134. De Miro – Fiorentini 1972-1973, 244. Griffo 1987, 38-40. Wilson 2003. Veronese 2006, αρ. 104, 430.
60. De Miro 1962.

Παρόλα αυτά, ίχνη των κρητικών λατρειών παρατηρούνται τόσο στην Γέλα όσο στον Ακράγαντα, υπο-αποικία της που ιδρύθη το 580 π.Χ. Η αργή αλλά αναπόφευκτη διαδικασία θρησκευτικού μετασχηματισμού, που ως αποτέλεσμα είχε τη «ροδιοποίηση» των λατρειών, επανελήφθη και στις δύο πόλεις από τις δύο τυραννικές δυναστείες (τους Δεινομενίδες στην Γέλα και τους Εμμενίδες στον Ακράγαντα[61]), αφήνοντας στη μνήμη των επόμενων γενιών μόνο μία ελαφρά ηχώ των αρχαίων λατρειών της Κρήτης.

Βιβλιογραφία

Abbate 2017: Abbate, L. 2017, *Iscrizioni greche arcaiche: Analisi delle epigrafi su ceramica dal Thesmophorion e dall'Acropoli di Gela*, Roma.

Andreadaki-Vlazaki 2011: Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ. 2011, Το «παλίμψηστον» της αρχαίας Κυδωνίας, στο Ε. Γ. Καψωμένος – Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη – Μ. Ανδριανάκης – Ε. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Πεπραγμένα του Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006)*, τ. Α΄, Χανιά, 85-151.

Aversa 2006: Aversa, G. 2006, The Site of Axos: Italian Excavations and Researches at the End of the 19th Century, στο Ειρ. Γαβριλάκη – Γ. Τζιφόπουλος (επιμ.), *Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως σήμερα. Περιβάλλον - Αρχαιολογία - Ιστορία - Λαογραφία - Κοινωνιολογία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*, *Πάνορμο, 24-30 Οκτωβρίου 2003,* Ρέθυμνο, τ. Δ΄, 103-116.

Aversa – Monaco 2006: Aversa, G. – Monaco, M. C. 2006, Όαξος. Νέα στοιχεία και παρατηρήσεις για τις ιταλικές ανασκαφές του 1899, στο *Πεπραγμένα του Θ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ελούντα, 1-6/10/2001)*, Ηράκλειον, 2006, τ. Α΄ 5, 43-54.

Barra Bagnasco 2012: Barra Bagnasco, M. 2012, *A proposito di riletture di vecchi scavi. Il santuario di Predio Sola a Gela*, *Orizzonti* 13, 145-150.

Bellazzi 2000: Bellazzi, C. 2000, *Una statuetta arcaica dal santuario del predio Sola (Gela)*, *RendLinc* 11.3, s. IX, 469-473.

Bile 2008: Bile, M. 2008, Inscriptions crétoises relatives au culte d'Aphrodite, στο E. Oudot, – F. Poli, (επιμ.), *Epiphania. Études orientales, grecques et latines offertes à Aline Pourkier*, Nancy.

Bousquet 1938: Bousquet, J. 1938, Le temple d' Aphrodite et d' Arès à sta Lenikà (Crète orientale), *BCH* 62, 386-408.

Budin 2003: Budin, S. L. 2003, *The Origin of Aphrodite*, Bethesda.

Burkert 1993: Burkert, W. 1993, *Αρχαία ελληνική θρησκεία. Αρχαϊκή και Κλασική εποχή*, μτφρ. Π. Ν. Μπεζαντάκος – Α. Α. Αβαγιανού, 1η έκδοση στα γερμανικά 1977, Αθήναι.

De Miro 1962: De Miro, E. 1962, La fondazione di Agrigento e l'ellenizzazione del territorio fra il Salso e il Platani, *Kokalos* 8, 122-152.

De Miro 1985: De Miro, E. 1985, Topografia archeologica, στο G. Pugliese Carratelli (επιμ.), *Sikanie. Storia e civiltà della Sicilia greca*, Milano, 563-576.

De Miro – Fiorentini 1972-1973: De Miro, E. – Fiorentini, G. 1972-1973, Attività della Soprintendenza alle antichità della Sicilia centromeridionale negli anni 1968-1972, στο *Atti del III Congresso Internazionale di storia sulla Sicilia antica (Palermo-Tunisi, 9-16/4/1972), Kokalos* 18-19, 228-250.

De Miro – Fiorentini 1978: De Miro, E. – Fiorentini, G. 1978, Gela nell'VIII e VII secolo a.C., στο *Insediamenti coloniali greci in Sicilia nell'VIII e VII secolo a.C. Atti della II riunione scientifica della Scuola di perfezionamento in Archeologia Classica dell'Università di Catania (Siracusa, 24-26/11/1977), CronCatania* 17, 90-99.

Ganszyniec 1923: Ganszyniec, R. 1923, Aphrodite Epitragia et les chœurs tragiques, *BCH* 47, 431-449.

Gardner 1903: Gardner, P. 1903, Aphrodite with the Goat, στο *Mélanges Perrot*: *Recueil de mémoires concernant l' archéologie classique, la littérature et l' histoire anciennes*, Paris, 121-124.

Griffo 1987: Griffo, P. 1987, *Il Museo Archeologico Regionale di Agrigento*, Palermo.

Hoffmann 1972: Hoffmann, H. 1972, *Early Cretan Armours*, Mainz.

Ismaelli 2011: Ismaelli, T. 2011, *Archeologia del culto a Gela. Il santuario del Predio Sola*, Bari.

Lambrugo 2018: Lambrugo, C. 2018, Fiori e piante di Afrodite in Grecia, στο G. Arrigoni, (επιμ.), *Dei e piante nell'antica Grecia*, t. I, Roma, 329-382.

Larson 2007: Larson, J. 2007, *Ancient Greek Cults. A Guide*, New York.

Lembesi 1981: Λεμπέση, Α. 1981: Η συνέχεια της κρητο-μυκηναϊκής λατρείας. Επιβιώσεις και αναβιώσεις, *ΑΕ,* σ. IV, 120, 1-24.

Lembesi 1985: Λεμπέση, Α. 1985, *Το ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου,* τ. Ι.1, *Χάλκινα κρητικά τορεύματα*, Αθήναι.

Lembesi 1991: Lembesi, A. 1991, Flagellation ou auto-flagellation. Données iconographiques pour une tentative d' interprétation, *BCH* 115.1, 99-123.

61. Scirpo 2017. Scirpo 2018.

Lembesi 2002: Λεμπέση, Α. 2002, *Το ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου,* τ. ΙΙΙ, *Τα χάλκινα ανθρωπόμορφα ειδώλια*, Αθήναι.
Lembesi 2009: Lembesi, A. 2009, The Erotic Goddess of Syme Sanctuary, Crete, *AJA* 113.4, 521-545.
Lembesi 2010: Lembesi, A. 2010, Hermes as Master of Lions at the Syme Sanctuary, Crete, στο O. Krzyszkowska (επιμ.), *Cretan Offerings. Studies in Honour of Peter Warren*, London, 195-202.
Levi 1930-1931: Levi, D. 1930-1931, I bronzi di Axòs, *ASAtene* 13-14, 43-146.
Manni Piraino 1980: Manni Piraino, M. T. 1980, Nuove iscrizioni dell'acropoli di Gela, στο M. J. Fontana – M. T. Piraino – F. P. Rizzo (επιμ.), *Φιλίας χάριν. Miscellanea di studi classici in onore di Eugenio Manni*, t. I-VI, Roma, 1767-1832.
Martin – Metzger 1992: Martin, R. – Metzger, H. 1992, *Η Θρησκεία των αρχαίων Ελλήνων*, μτφρ. Α. Καρδαμίτσα, 1η έκδοση στα γαλλικά 1976, Αθήνα.
Mazarakis Ainian 1997: Mazarakis Ainian, A. 1997, *From Rulers' Dwellings to Temples. Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C.)*, Jonsered.
Montagna 2005: Montagna, C. (επιμ.) 2005, *Sulle tracce di Minosse. Atti del Convegno di Studi 2004*, Palermo.
Montagna 2007: Montagna, C. 2007, *Thòlos e tridente. Il simbolo del tridente e la civiltà della tholos nella valle del Platani*, Palermo.
Montagna 2009: Montagna, C. 2009, *Il Tesoro di Minos. L'architettura della Gurfa di Alia tra Preistoria e Misteri*, Palermo.
Morelli 1959: Morelli, D. 1959, *I culti in Rodi*. *Studi Classici e Orientali* 8, Pisa.
Muhly 2008: Muhly, P. 2008, *Το ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου,* τ. IV, *Πήλινα Ζώδια*, Αθήναι.
Nilsson 1950[2]: Nilsson, M. P. 1950[2], *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survivals in Greek Religion*, Lund.
Nilsson 2008[11]: Nilsson, M. P. 2008[11], *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής θρησκείας*, μτφρ. Αικ. Παπαθωμοπούλου, 2η έκδοση στα αγγλικά 1949, Αθήναι.
Orlandini 1963: Orlandini, P. 1963, Gela. La stipe votiva arcaica del predio Sola, *MonAnt* 46, cc. 1-78.
Orlandini 1968: Orlandini, P. 1968, Gela. Topografia dei santuari e documentazione archeologica dei culti, *RivIstArch* 15, n.s., 20-66.
Palermo 2001: Palermo, D. 2001, Il periodo proto-geometrico e geometrico a Festòs: la documentazione ceramica, στο L. Beschi – A. Di Vita – V. La Rosa – G. Pugliese Carratelli (επιμ.), *I cento anni dello scavo di Festòs. Atti del Convegno Internazionale (Roma, 13-14/12/2000), Atti dei Convegni Lincei* CLXXIII, Roma, 299-308.
Panvini 1996: Panvini, R. 1996, *Γέλας. Storia ed Archeologia dell'antica Gela*, Torino.
Panvini 1998: Panvini, R. (επιμ.) 1998, *Gela. Il Museo Archeologico. Il catalogo*, Gela.
Panvini 2012: Panvini, R. 2012, Una piccola kore con ghirlanda dal Museo archeologico di Caltanissetta, στο R. Panvini – L. Sole (επιμ.), *La Sicilia in età arcaica. Dalle apoikiai al 480 a.C. Atti del Convegno internazionale (Caltanissetta, 27-29 marzo 2008),* t. III.1, *Caltanissetta*, 73-79.
Panvini – Sole 2005: Panvini, R. – Sole, L. 2005, *L'acropoli di Gela: stipi, depositi o scarichi*, Roma.
Papachatzis 2006[3]: Παπαχατζής, Ν. Δ. 2006[3], *Η θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήναι.
Pedrucci 2009: Pedrucci, G. 2009, *Il culto di Cibele, Frigia e la Sicilia. I santuari rupestri nel culto della dea*, Roma.
Pirenne-Delforge 1994: Pirenne-Delforge, V. 1994, *L' Aphrodite grecque. Contribution à l' étude de ses cultes et de sa personnalité dans le panthéon archaïque et classique*, Athènes.
Pirenne-Delforge 2001: Pirenne-Delforge, V. 2001, La genèse de l'Aphrodite grecque: le «dossier crétois», στο S. Ribichini – S. Rocchi – P. Xella (επιμ.), *La questione delle influenze vicino-orientali sulla religione greca. Stato degli studi e prospettive della ricerca. Atti del Colloquio Internazionale (Roma, 20-22/5/1999)*, Roma, 169-187.
Pisano 2011: Pisano, C. 2011, *"Hermes, dio dell'albero" tra documentazione micenea e tradizione greca*, *Studi e Materiali per la Storia delle Religioni* 77.1, 187-203.
Prent 2005: Prent, M. 2005, *Cretan Sanctuaries and Cults. Continuity and Change from Late Minoan IIIC to the Archaic Period*, Leiden.
Pugliese Carratelli 1979: Pugliese Carratelli, G. 1979, Afrodite cretese, *SMEA* 20, 131-141.
Raccuia 2000: Raccuia, G. 2000, *Gela antica. Storia, economia, istituzioni. Le origini*, Messina.
Rizza 1967-1968: Rizza, G. 1967-1968, Le terracotte di Axòs, *ASAtene* 45-46, n.s., 29-30, 211-302.
Rizzo 2012: Rizzo, R. 2012, *Culti e miti della Sicilia antica e protocristiana*, Caltanissetta.
Schmitt 2016: Schmitt, C. 2016, *Aphrodite in Unteritalien und auf Sizilien. Heiligtümer und Kulte*, Heidelberg.
Schürmann 1996: Schürmann, W. 1996, *Το ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου,* τ. ΙΙ, *Τα μετάλλινα ζώδια*, Αθήναι.
Scirpo 2006: Scirpo, P.D. 2006, βιβλιοκρισία σε Panvini-Sole 2005, *BMCR* (2006.07.33).
Scirpo 2014: Scirpo, P. D. 2014, *Η ροδο-κρητική προέλευσις της λατρείας του Ηρακλέους στην Γέλα και τον Ακράγαντα*, *Ηλέκτρα* 3, 65-87.
Scirpo 2017: Scirpo, P. D. 2017, About the Boeotian Origin of the Emmenidai's Genos: an Indication from Gela, στο A. Bierl – A. Christopoulos – A. Papachrysostomou (επιμ.), *Time and Space in Greek Myth, Religion and Culture. Proceedings of the International Conference (Patras, 3rd-6th July, 2015)*, Stuttgart, 217-228.

Scirpo 2018: Scirpo, P. D. 2018, 'Violence' and 'State' of the Tyrants in Sicily, στο A. Ampoutis – M. Dimitriadis – S. Dimitriadis – Th. Konstantellou – M. Mamali – V. Sarafis (επιμ.), *Violence and Politics: Ideologies, Identities, Representations. Proceeding of the 3rd Scientific Colloquium (Athens, 14-16/1/2016)*, Newcastle upon Tyne, 365-379.
Scirpo 2019: Scirpo, P. D. 2019, Αποσπάσματα κρητικής λατρείας στις εν Σικελία ροδο-κρητικές αποικίες (7ος-6ος αι. π.Χ.), στο *Πρακτικά του 12ου Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ηράκλειο, 21-25/9/2016)*, Ηράκλειο, Τμήμα Α΄, 1-13. [https://12iccs.proceedings.gr/]
Simon 1996: Simon, E. 1996, *Οι θεοί των αρχαίων Ελλήνων*, μτφρ. Σ. Πινγιάτογλου, 3η έκδοση στα γερμανικά 1985, Θεσσαλονίκη.
Themelis 2009: Themelis, P. 2009 (επιμ.), *Ancient Eleutherna. Sector* I, vol. I, Athens.
Van Effenterre 1942: Van Effenterre, H. 1942, Querelles crètoises, *REA* 44.1, s. IV, 31-51.
Vafopoulos-Richardson 1981: Vafopoulos-Richardson, C. E. 1981, *Greek terracottas*, Oxford.
Veronese 2006: Veronese, F. 2006, *Lo spazio e la dimensione del sacro. Santuari greci nella Sicilia arcaica*, Padova.
Willetts 1955: Willetts, R. F. 1955, *Aristocratic Society in Ancient Crete*, London.
Willetts 1962: Willetts, R. F. 1962, *Cretan Cults and Festivals*, London.
Wilson 2003: Wilson, R. J. A. 2003, From Palma di Montechiaro to the Isle of Man: the Use of the Triskeles, στο G. Fiorentini – M. Caltabiano – A. Calderone, A. (επιμ.), *Archeologia del Mediterraneo. Studi in onore di Ernesto De Miro*, Roma, 721-747.

ΕΛΕΥΘΕΡΝΑ

MUSEUM & EXCAVATION

ISBN 978-618-00-1858-5

9 786180 018585